

І. А. Готун, О. М. Казимір *

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА

Розгорнуте останнім часом масштабне вивчення неукріплених пам'яток у передмістях Києва разом з отриманими раніше даними дозволяє детально характеризувати специфіку матеріальної і простежених за матеріальними залишками елементів духовної культури середньовічного населення столичних околиць. Багатогалузеве розвинене господарство, високий рівень добробуту мешканців, простежені в процесі розкопок аспекти духовного життя засвідчують неординарність вивчених селищних структур і дозволяють вбачати у сільській окрузі столичного мегаполісу своєрідне соціокультурне явище.

К л ю ч о в і с л о в а: середньовіччя, неукріплені поселення, передмістя Києва, споруди, сільськогосподарські знаряддя, інструменти ремесел і промислів, побутовий інвентар, прикраси, предмети озброєння, культові речі.

Результати вивчення у межах проектів «Селища київських передмість», «Функціонування археологічної пам'ятки у сучасному соціокультурному середовищі» та «Дослідження Ходосівського археологічного комплексу», а також планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України розташованих у південно-західних передмістях Києва селищ доби Київської Русі і монгольсько-литовського часу Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка та ін. в сукупності з отриманими раніше матеріалами стосовно синхронних неукріплених пунктів столичних околиць (Теремки, Предславине, селище у Наводницькій балці, Кременище тощо) дозволяють детально характеризувати соціально-економічний феномен сільської округи київського мегаполісу і аналізувати

особливості матеріальної та простежених за специфікою матеріальних решток певних елементів духовної культури його жителів. Оперативне оприлюднення результатів робіт, передусім у присвячених підсумкам польового сезону щорічниках, і підготовка окремих праць про різні категорії матеріальної культури жителів приміських поселень та виявлені під час вивчення останніх окремі унікальні речі, що було узагальнено у спеціальних статтях (Готун 2008; 2014; 2017б; Готун, Казимір 2019б та ін.), дає змогу не вдаючись до дрібних деталей і не переобтяжуючи працю дублюванням ілюстративного матеріалу акцентувати лише на ключових моментах.

Як і решта давньоруських селищ, неукріплені пункти поблизу Києва загалом тяжіли до джерел водозабезпечення і займали переважно територію надзаплавних терас та заплавл, у останньому випадку віддаючи пріоритет підвищеним ділянкам, причому відомі випадки фіксації кількох об'єктів вздовж однієї водної артерії: поселення Кременище та Ходосівка-Рославське на р. Сіверка/Віта, Теремки та Софіївська Борщагівка на р. Нивка/Борщагівка. Відрізняється від решти топографія пунктів, розміщених на корінному березі Дніпра між Києвом давньоруської доби і Печерським монастирем, але стан їх вивченості поки що не дозволяє здійснювати широкі узагальнення. З огляду на обсяги відкритої на приміських поселеннях площі характеризувати планову структуру останніх проблематично, водночас на Софіївськоборщагівському селищі простежено розміщення об'єктів житлової і побутово-господарської забудови обабіч вільної від споруд бісектриси утвореного мисом на вигині річки кута, що демонструє наявність вуличного планування. Суттєво, що напрямок давньоруської вулиці практично збігається з трасою ґрунтової дороги, прокладеної у наш час через зайнятий селищем мис після припинення його використання

* ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-9285-5107, igor_hotun@iananu.org.ua

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8671-7077, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

для вирощування сільськогосподарських культур. На решті відкритої на пункті площі будівлі розміщені хаотично, та остаточних висновків варто почекати до завершення робіт.

Вивчені під час розкопок неукріплених пам'яток округи Києва житла мали зазвичай заглиблену основу, підпрямокутну в плані форму та опалювальний пристрій в одному з кутів. Там, де вдалося встановити взаєморозташування печі і входу, опалювальна споруда найчастіше розміщувалася з боку від останнього, челюстями на нього, що загалом властиво оселям означеного періоду у досліджуваному регіоні. На селищі в Софіївській Борщагівці простежено зміну планової структури житла під час його експлуатації: зведену у дальньому куті піч, що більш властиве для домобудівництва слов'ян додержавного періоду, з часом розібрали і заново збудували у сусідньому зі входом кутку. Стовпові ями по кутах, іноді вздовж стін (частіше — довгих), вказують на каркасно-стовпове конструктивне вирішення, що отримало додаткове підтвердження у випадках з фіксацією горілих залишків, зокрема на Софіївськоборщагівському селищі. Водночас, у одному із жител на поселенні Теремки було простежено відбиток замка зрубу (Івакін, Сергєєва 1993, с. 33, 34), подібність двох різночасових наземних зрубних жител з підклітом на поселенні Предславине, на думку дослідників, продемонструвала стійкі домобудівні традиції, що зберігаються понад 300 років (Мовчан 1993, с. 45), а зведення нових об'єктів на місці старих на селищі у верхів'ях Наводницької балки засвідчила сталість внутрішньосадибного планування на пункті (Козюба 2008, с. 138). Наявність нерухомих меблів маркують ями від стовпів у долівці, зафіксовані у багатьох випадках на різних пам'ятках (Готун 2015). Доволі часто до житлового модуля примикала додаткова вхідна трапецієподібна чи напівкругла конструкція-тамбур, іноді з кількома сходинами, що не раз простежено у Софіївській Борщагівці і відзначено на селищі у верхів'ях Наводницької балки, а датована XI ст. будівля 3 з Теремків на тлі загалом однотипних жител неукріплених пам'яток київської округи показова укладанням дощок підлоги на вбиті у материк дерев'яні кілки (Івакін, Сергєєва 1993, с. 33). На пункті у Софіївській Борщагівці вивчено двокамерний будинок з дощатою підлогою в житловому приміщенні і земляною долівкою в холодній камері. Такі обійстя зазвичай ідентифікують як помешкання соціальної верхівки населеного пункту. На прикладі сели-

ща Автуниці її представника ототожнено зі згаданим Руською Правдою сільським (ратайним) старостою (Готун, Моця 1993б). А топографічно відділене і додатково укріплене частоколом місце концентрації престижних знахідок у сукупності з багатшим порівняно з навколишніми житлом на Лісковому свого часу було названо «головкою» поселення (Шекун 1990, с. 75). Подібна анатомічність терміну збентежила не всіх, і він був підтриманий та поширений на ще одну пам'ятку: так керівником розкопок було визначено центр Григорівки з густою садибною забудовою (Петрашенко 1991, с. 51).

Крім житлових на приміських селищах вивчено низку ремісничих, промислових та побутово-господарських об'єктів. Функціональне призначення решток більшості будівель нез'ясоване, та особливості конструкції і характер заповнення частини з них дозволяють здійснювати ідентифікацію споруд досить впевнено. Так, досліджено виробничі об'єкти майстрів чорної металургії, лісохімічного промислу, обробки бурштину, допоміжні — теслі та каменотеса. Доволі значна кількість будівель пов'язана з господарством і побутом мешканців. І якщо ями для збіжжя з посівним зерном логічно розглядати у контексті розвитку тут зернового господарства, інші сховища для запасів — конструктивно схожі на зернові, ближчі до сучасних погребів та й просто у вигляді заглиблень — характеризують побут населення подібно до надвірних відкритих вогнищ, відомих і зараз як літні кухні. Виділені під час розкопок неукріплених пам'яток столичних околиць і об'єкти, пов'язані з тваринницькою галуззю. Суттєво, що споруди характеризують не лише певний напрям економічної діяльності давньої людності чи особливості побутової культури, а й слугують показником знань в архітектурі й техніці, рівня розвитку будівельної справи. Щодо останньої — ступінь її опанування крім універсальних сокир додатково характеризує знайдений у Софіївській Борщагівці Т-подібний, із зубчастими краями виріб, названий під час фіксації дещо дивним терміном «підсвічник-лучина» (Осадчий, Філюк 1997, арк. 11, 33, табл. 10: 2). Насправді схожі інструменти називали «чертілки» і використовували для розмітки дерева під час будівництва (Колчин 1985, с. 258, 284, табл. 100, 15).

Дослідники простежили, що на ранніх етапах мешканці селищ давньоруської доби зводили житла у одній частині зайнятої населеним пунктом площі, а об'єкти побутового та господарського призначення концентрували в іншій, на зміну чому з XII, а подекуди

навіть з XI ст. приходять спочатку елементи садибного планування з виокремленням груп, утворених будинком і супутніми спорудами, а дещо згодом з'являються й власне садиби у вигляді локальних скупчень синхронних об'єктів, доволі часто оточених плотами (Шекун 1988, с. 91; 1992, с. 51; Веремейчик 1994, с. 7). На селищах київських околиць обсяги та конфігурація відкритої площі дозволяють простежити схожі закономірності щодо пункту у Софіївській Борщагівці. Зокрема, і витягнутим вздовж вулиці, і хаотично розміщеним у тилу попередніх будинкам властиве поєднання з однією, а в окремих випадках — навіть з кількома ямами для збіжжя, та й об'єкти іншого призначення розташовувалися неподалік. Таке планування відображає існування малих сімей з індивідуальним господарством, вже виділених зі складу патріархальної, причому їхня економічна спеціалізація однакова і репрезентує зернове господарство, хоч висновки щодо занять мешканців пункту логічно формулювати після завершення розкопок та остаточного опрацювання результатів робіт.

Наведене спостереження щодо рільничої спеціалізації в структурі економіки цього поселення, що знаходить аналогії у розташованому неподалік селищі Петрушки, де попри незначну відкриту площу відомі непоодинокі знахідки призначеного для обробітку ґрунту і для збирання врожаю сільськогосподарського реманенту (Готун та ін. 2013б), підводить до проблеми соціально-економічної специфіки неукріплених пунктів регіону. Під час аналізу відкритих селищ Київської землі П. П. Толочко звертав увагу на функціонування в зоні родючих ґрунтів великих землеробських пунктів, у поліських районах і в заплавах рік — невеликих селищ тваринників, в околицях Овруча, де відомі поклади шиферу — осередків каменотесів, у місцях з болотною рудою — сезонних виробничих поселень (Толочко 1980, с. 163). А навіть проміжні результати організованого О. П. Моцею широкомасштабного дослідження селищних структур півдня Русі продемонстрували наявність різноманітних типів поселень, за якими стояли їхні конкретні соціально-економічні функції, що досить широко різнилися: селища, жителі яких (державні смерди) влаштовували взаємини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей (Автуничі); пункти князівського домену (Дорогинка, Ліскове); такі, що стояли ближче до відкритих торговельно-ремісничих осередків типу Гньоздово й Бірки (Григорівка), водночас перебували у приватних

володіннях феодалів (Моця 1991, с. 7, 8). Але і за всієї багатоструктурності пам'яток сільського типу, мешканці поліської зони з її ландшафтними та кліматичними умовами, де не гарантувалося прожиткового мінімуму за рахунок землеробства, змушені були шукати альтернативні джерела існування, розвиваючи різні ремесла і промисли, що, за спостереженнями В. П. Коваленка, навіть у пізньосередньовічні часи сягнуло відлову і дресирування ведмедів (Коваленко 1992, с. 33) та спричинило пропозицію при аналізі економічної спеціалізації середньовічних пам'яток поліські селища *a priori* вважати утвореннями з багатогалузевим і різнопрофільним господарством (Готун 2005, с. 55—59).

Повертаючись до ролі сільського господарства в економічній діяльності населення столичних передмість, варто відзначити, що крім уже згаданих Софіївської Борщагівки та Петрушків, відповідні знахідки походили практично з усіх пунктів. Передусім це — кістки свійських тварин, палеоботанічні знахідки; досить часто траплялись уламки призначених для переробки урожаю виробів, а саме жорен, зернотерок, розтиральників. На поселенні Ходосівка-Козаків яр виявлені знаряддя збирання та переробки врожаю і досить рідкісне втулчасте чересло (Готун, Горбаненко 2016), а на Ходосівці-Рославському крім знарядь збирання і переробки врожаю та археозоологічних і палеоботанічних матеріалів ця галузь репрезентована металевими частинами специфічних і традиційних інструментів обробітку ґрунту; кількість останніх завдяки знахідкам поточного сезону зросла. Якщо пов'язані з рільництвом артефакти виявляють частіше, то предмети, що належать до тваринницької галузі, менш численні. Про розвиток останньої свідчать переважно уламки кіс — знаряддя заготівлі сіна, показника стійлового утримання худоби. Такі відомі з селищ Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка, Петрушки та ін. Скоріше як виняток під час розкопок вдається ідентифікувати тваринницькі будівлі, щодо яких показові заgonи для худоби та зведений з подвійного плоту хлів з Автуничів (Готун 1993, с. 65, рис. 4; 2003, с. 176, 177, рис. 61: б). У доповнення до них на селищі Ходосівка-Рославське нещодавно досліджено відомий за вивченням народного побуту саж (невелику споруду для відгодівлі свиней з обмеженням їхньої рухливості) з анатомічно розташованим кістяком поросяти на дні (Готун, Казимир, Сухонос 2019, с. 42, 43, рис. 1; 2).

До традиційних занять середньовічного населення дослідники відносять полювання та

рибальство, і розвиток цих галузей визначався особливостями навколишньої ресурсної бази. Історія засвідчує, що навіть за наявності певних обмежень щодо вказаних занять, їх могли обходити, найяскравішим прикладом чого слугує згадане літописцем браконьєрство сина київського воєводи Люта Свенельдича на території мисливських угідь древлянського князя. Та й кістки лебедя — відомого об'єкта лицарських мисливських вправ суспільної верхівки середньовічних часів траплялись серед кухонних відходів поселення Ходосівка-Рославське, відомого значним розмаїттям фауністичних решток у нашаруваннях пункту (Тайкова 2008, с. 289). Варто зазначити, що до вже згаданих кістяних вістер стріл із селища (Готун та ін. 2013а, с. 88, рис. 1: 1—3) нещодавно додалися нові, а остеологічна колекція поповнюється щороку. Відомі залишки мисливської здобичі і з розкопок інших пунктів у передмістях столиці. Кістки риб теж зібрані на різних селищах, та кількісно їх більше на вивчених широкими площами. Це стосується й інших артефактів рибальства: переважно спеціально виліплених керамічних та виготовлених з листа і відлиту свинцевих важків, гачків тощо, найінформативніше щодо чого поселення Ходосівка-Рославське на противагу розміщеному на березі річки Софіївськоборщагівському пункту з лише одним уламком керамічного важка попри найбільшу відкрити на ньому площу. Слід зауважити, що за безумовної констатації розвитку на селищі Ходосівка-Рославське рибальства, причому із застосуванням гачкових знарядь, сіток і ості, оцінити, було воно професійним заняттям, як пропонувалося щодо однієї із слов'янських споруд з кістками плити, сома, щуки й окуня у заповненні за відсутності там зернівок культурних рослин (Оленич та ін. 2019, с. 246, 247), чи допоміжним, на даному етапі досліджень важко, особливо з урахуванням дуже доречного у цьому випадку застереження, що рибальські знаряддя могли перебувати у оселі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61, 62).

Джерела нового часу стосовно більшості селищ навколо столиці задокументували розвиток бджолярства; наявність ділянок стоялого лісу в оточенні лучного різнотрав'я дає підстави припускати поширення тут за середньовічної доби бортництва, життєздатність якого у регіоні доведено експериментальним шляхом (Готун, Коваль, Петраускас 2009, с. 91—97). Поза всяким сумнівом, в умовах натурального господарства місцева людність займалася збиран-

ням та заготівлею грибів, ягід, диких плодів, пряно-смакових та пряно-ароматичних рослин, барвників, дубильних речовин, а також рослинних волокон, лози, лика тощо. Крім логічних міркувань до такого висновку приводить виявлення на поселенні Ходосівка-Рославське шкаралупи ліщини, що раніше було простежене в Автуничах та в кількох містах. Водночас фіксація на згаданому селищі шкаралупи волоського горіха, найімовірніше, відображає не садівництво, а торговельні зв'язки: знайти документальні підтвердження вирощування цих дерев у середньовіччі в Києві чи його окрузі не вдалося.

Міркування логіки покладені і в основу твердження про розвиток у селах регіону прядіння, ткацтва, виготовлення одягу та взуття тощо. Але, на відміну від деяких згаданих вище напрямів діяльності, вони маркуються знахідками пряслиць, важків від ткацьких верстатів (а саме ними, найімовірніше, були подібні до пряслиць іноді орнаментовані раніше ототоженні з важками, тягарцями, ворварками тощо лінзоподібного профілю або урізано-конічної форми свинцеві вироби, остаточне призначення яких стало зрозумілим після виявлення в отворах низки новгородських екземплярів зафіксованих дерев'яними кілочками рослинних волокон (Олейников 2014)), значної кількості металевих шил і швайок та поодиноких кістяних проколок на Ходосівці-Рославському, Софіївській Борщагівці. Останнім часом колекція названих виробів з поселення Ходосівка-Рославське в чергове поповнилася новими надходженнями.

Практично з усіх відкритих пам'яток округи Києва походять речі універсального призначення: ножі, сокири, бруски для їх гостріння (Готун та ін. 2013а; Готун, Сухонос, Казимір 2013 та ін.). Колекція таких виробів поповнюється щосезону і в числі нових знахідок трапляються доволі оригінальні екземпляри. Особливості побуту місцевого люду простежуються не лише за згаданою вже організацією оселі та садиби, а й за низкою речей хатнього начиння, замків і ключів, які, до того ж, слугують показником майнового стану мешканців і наявності у їх середовищі приватної власності (показові нещодавно виявлені у одній із побутово-господарських споруд селища Ходосівка-Рославське корпус та дужка з пружинним механізмом, за кілька метрів від яких знайдено відповідний їм ключ), бритв, гребенів, кресал, ножиць та ін. Щодо останніх — до відомого на Софіївській Борщагівці пружинного варіанту, подібні якому (вцілілі й фрагментовані)

були знайдені в Автуничах, Григорівці, Лісковому, додалися зламаний виріб з пункту в Наводницькій балці (Козюба 2008, с. 151, 153, рис. 11: 3), пружина від аналогічного із селища Ходосівка-Рославське та надзвичайно витончено виготовлений шарнірний із нього ж. За спостереженнями фахівців, раннім варіантам шарнірних ножиць властива конструкція ручок, у яких скоба лише загнута з утворенням овального кільця і не зварена зі стрижнем, а з більш округлим суцільним звареним кінцем з'являються у Новгороді у XIV ст. (Колчин 1959, с. 60).

Як і на решті середньовічних пунктів, на поселеннях столичних передмість найбільш масова категорія знахідок репрезентована уламками керамічного посуду. Суттєво, що на різних пам'ятках навіть за синхронності виготовлення він досить відчутно відрізняється, що вказує на використання населенням регіону продукції різних майстерень. Водночас всюди простежено специфіку посуду, відзначено різноманітність форм, орнаментальних мотивів, сюжетів тавр на денцях. Зібрано зразки довізної кераміки, більша частина якої репрезентована візантійськими амфорами (Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка, Петрушки, Предславине, селища в Маріїнському парку і в Наводницькій балці та ін.); крім посуду зафіксовано й інші категорії гончарної продукції. Як і раніше, попри наявність на різних пунктах полив'яних виробів, ще чекає свого пояснення кількість посудин з шарами поливи з одного чи обох боків, її потьоками, краплями і бризками на поселенні Ходосівка-Рославське. Привертає увагу і простежене на названій пам'ятці покриття поливою дрібних отворів та заглиблень на поверхні гончарних виробів (Готун, Гунь 2014; Гунь, Оногда, Чміль 2016 та ін.).

Крім керамічного населення використовувало скляний посуд, дрібні уламки якого походять з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки. Особливості зафіксованих фрагментів дозволяють вбачати у цих знахідках відомі з другої половини XII ст. повсюди на Русі, переважно у південноруських містах, визначені як «стакани на піддонах» виробу кийських складувів (Кириєвич 1981, с. 314—316, рис. 137; Щапова 1997, с. 32, 268, 270, табл. 22: 18—22; 24: 6). Уламок скляного кубка зафіксований і на селищі в уроч. Угорське (Мовчан та ін. 2001, с. 168). А фрагмент скляної посудини з пам'ятки у Наводницькій балці репрезентує, як зазначалося, продукцію зарубіжних майстерень (Козюба 2008,

с. 154). Оригінальна посудина виявлена нещодавно на селищі Ходосівка-Рославське — залізна сковорідка. Названа категорія металевих виробів як частини чи навіть цілі предмети, за спостереженнями спеціалістів, відома у нашаруваннях давньоруських міст, поселень та поховальних комплексів; у Новгороді такі побутовували з X до XV ст., хоч серед курганних старожитностей згадані і більш ранні екземпляри (Колчин 1959, с. 105; Розенфельдт 1997, с. 39, 274, табл. 28: 16; Толочко, Вознесенская 1981, с. 272). Інформації про такі знахідки на селищах передмість Києва, втім, як і на інших неукріплених пунктах півдня Русі, попри фіксацію їх у Києві, Городську, Лукомлі, Вщижі, на Райковецькому городищі у доступній літературі знайти не вдалося. З Ходосівки-Рославського походять і фрагменти мідного казана — також далеко не найбільш поширеної категорії посуду на неукріплених селищах півдня Русі. Варто зазначити, що під час робіт було зібрано матеріали і щодо використання дерев'яного посуду. До паралелей з народним побутом і нечисленних відерних вушок та фрагментів дужок із Ходосівки-Рославського і Софіївської Борщагівки, які засвідчили побутування тут бондарної продукції, додалися горілі залишки різьблених і токарних виробів цього призначення, зафіксовані під час вивчення останнього пункту (Готун, Сергеева, Гунь 2017).

Несподівано різноманітними виявилися прикраси сільської людності. Мінеральне, скляне і металеве намисто, металеві і скляні браслети й персні, срібні й бронзові скроневі кільця, сережки, привіски, уламок шийної гривни, кількість яких збільшується щосезону, демонструють естетичні уподобання населення та слугують надійним показником рівня розвитку ремесла і торгівлі. Серед специфічних особливостей пам'яток столичної округи — досить значна, навіть у порівнянні з низкою укріплених центрів — кількість уламків скляних браслетів на одиницю відкритої площі на поселенні Ходосівка-Рославське. Водночас, під час робіт було відзначено і протилежне явище: на поселенні в Наводницькій балці крім простеженого загалом бідного набору прикрас виявлено виготовлену із бубонця лунницю, що дозволило припустити неспроможність жителів пункту придбати повноцінний виріб (Козюба 2008, с. 154, кольорова вставка, рис. 13).

Наявність на селищах півдня Русі предметів озброєння, воїнського обладунку та елементів спорядження вершника і бойового коня відзначена практично на всіх широко копаних

пунктах та на багатьох поселеннях, відомих за результатами розвідкових робіт і осередки з передмість столиці не становлять винятку. Те ж саме стосується і супутніх речей подвійного призначення, зокрема елементів поясної гарнітури, які, за одностайною думкою фахівців, слугували показником соціального статусу служилої особи. Стосовно пам'яток навколо Києва ця категорія речей представлена знахідками з Лісників-Бездні, Софіївської Борщагівки, Ходосівки-Рославського, Петрушків, багат шарового поселення між Ходосівкою та Лісниками (Готун, Казимір, Шахрай 2015б; Готун, Сухонос 2015 та ін.). Крім найбільш поширених вістер стріл різних типів зібрані роговий кістень (Софіївська Борщагівка), кілька перехресть клинкової зброї, наконечники сулиць, уламки острог (шпор), фрагменти кольчуг (Ходосівка-Рославське) чи окремі їх кільця (Софіївська Борщагівка). І хоч відносно знахідок зброї на будь-якому пункті завжди постає питання, були його мешканці суб'єктом чи об'єктом її застосування, тим більше, що політична історія регіону засвідчує непоодинокі випадки саме останнього, відносити всі знахідки до випадкових втрат нападників, залишивши населенню лише палиці з металевими шипами, як це пропонувалось у літературі (Колчин 1959 с. 115) все ж не доводиться.

Оздоблення посуду і віддзеркалення естетичних уподобань, простежене за певною специфікою набору прикрас (залежного від віянь моди, попиту і пропозиції, а переважно — ще й матеріальної спроможності власника) — не єдиний і, головне, не основний випадок, коли за цілком матеріальними предметами можна простежити певні риси духовного життя і навіть деякі ідеологічні постулати того чи іншого соціуму. Зрозуміло, що в середні віки ідеологія була християнською, і саме з означеним врівненням (причому у властивому східним слов'янам його синкретичному з рисами язичницьких уявлень варіанті) пов'язана низка знахідок з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки (Готун, Сухонос 2014 та ін.). Показово, що крім амулетів поганських вірувань (ікла кабанів, роstri белемнітів, просвердлені хребець шуки, ікло лисиці, таранна кістка бобра, набір гусячих та качиних «вилочок» і їхніх срібних імітацій) та виробів, які дослідники слідом за О. Є. Мусініним називають предметами особистого благочестя християн, з обох пунктів походять знахідки, що належать до речей храмового служіння. Це, відповідно, фрагмент хороса та деталь кіотного хреста — фігурка предстоячої Богородиці

(Готун, Сухонос, Казимір 2019). Серед недавніх знахідок цієї категорії предметів — фрагмент великого медальйона з поясным зображенням Спасителя, проквітлий хрест на щитку персня, згорнутий з тонкого мідного дроту натільний хрестик тощо. Певні висновки чи припущення щодо специфіки духовного життя мешканців неукріплених поселень регіону зроблено і поза аналізом тих чи інших культових речей. Так, поєднання археологічних реалій і палеоботанічних даних дозволило вбачати у одному з будинків на Софіївській Борщагівці ймовірний прояв слов'янської календарної обрядовості: встановлення зажинкового/обжинкового снопа чи, що більш ймовірно, різдвяного дідуха (Готун, Горбаненко, Сергєєва 2016). Особливості об'єктів з поселення у Софіївській Борщагівці дозволяють простежити певні елементи сакралізації печей (Готун 2016, с. 7). Показово, що свідчення існування означеного явища відзначені й на інших селищах (Велика Снітинка 4, Григорівка, Шестовиця) та в укріплених центрах.

З неукріплених пунктів київських передмість, а саме з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки походить низка речей, доволі рідкісних на теренах півдня Русі, а то і південного сходу Європи. Крім вже згаданої деталі кіотного хреста слід також назвати стеатитовий хрестик паломника у Святу землю (Готун, Казимір 2019б, с. 157, рис. 8: 1), імітацію аналогічної перламутрової прочанської інсигнії (Готун 2017а), металеву нашивку пілігрима, що вклонився шанованому у християнському світі розп'яттю «Святий Лик» у одному із храмів у м. Лукка в Тоскані (Готун та ін. 2018а), невеликих розмірів витончено виготовлену кільцеподібну застібку (Казимір та ін. 2013, с. 200, 202, рис. 2: 4, 5), металеву піхвоподібну підвіску із вкладеним гостроконечником (Готун, Казимір, Шахрай 2015а), шпильку з орнітоморфним навершям (Казимір та ін. 2018, с. 87, 88, рис. 1), чотири цілих і фрагментованих фібули із бронзової жести, поширені на узбережжі Балтії (Готун 2017б, с. 70—72, рис. 4: 1—4) тощо. Наявність названих та інших (довізні прикраси, престижні та явно не селянські елементи озброєння і воїнського обладунку) речей в культурному шарі розташованих навколо столиці пам'яток сільського типу дозволила поставити питання про поняття простору в свідомості сільського люду (Готун, Казимір 2019а), світосприйняття якого традиційно вважалось обмеженим одним днем шляху (Рыбаков 1984, с. 317).

Період, коли заняттями сільського населення, хоч кількісно воно і репрезентувало у країні

найбільшу соціальну групу, вважали землеробство, тваринництво, збиральництво, полювання, рибальство та кілька спрямованих на обслуговування перерахованих галузей підсобних промислів (типу виготовлення корзин або мішків чи зведення простих споруд) давно відійшов у минуле і розгорнуті в останній чверті ХХ ст. широкомасштабні розкопки південноруських сільських пам'яток дозволили дійти висновку щодо багатоструктурності економічної діяльності сільської людності та паритетних відносин між містом і селом за києворуської доби (Моця 2003, с. 209 та ін.). Свого часу вже доводилось звертати увагу на строкатість картини, що відображає специфіку занять мешканців селищ на Середньому Дніпрі (Готун 1999 та ін.). Стосовно пам'яток біля столиці — спектр діяльності населення виявився не меншим. І якщо певну присутню на периферії галузь не вдалося простежити у передмістях (особливо з урахуванням залежності від певних ландшафтів чи ресурсного забезпечення), це цілком компенсується наявними іншими напрямками господарства.

Далеко не сільськогосподарською, проте наближеною до джерел сировини галуззю дослідники вважають залізобудне виробництво. Його сліди у вигляді залізних і силікатних шлаків, ошлакованих до утворення на поверхні склоподібних натьоків шматків стінок теплотехнічних споруд у значній кількості наявні на селищі Ходосівка-Рославське, дещо у меншій — на поселенні Софіївська Борщагівка. Натомість на селищі Кременище поблизу двох житлових споруд розкопано чотири ямних горна зі шлаковипуском і передгорновими робочими майданчиками та передгорновими ямами. Об'єкти аналогічні синхронним їм із України та Угорщини, конструктивно прості, розраховані на обмежене коло споживачів. З огляду на фіксацію тут вислої печатки київського митрополита Михайла II, який обіймав кафедру у 1138—1143 рр., дослідниками висловлено припущення стосовно репрезентації осередком вотчинного ремесла і належність вивченого хутора названому ієрарху (Бідзіля, Паньков 2000, с. 106—110). Парою століть раніше залізобудні споруди функціонували на селищі Ходосівка-Козаків яр (Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005, с. 134, рис. 319). І хоч графічне їх відтворення викликало зауваження фахівців з чорнометалургійної справи (Паньков 2012, с. 93), сам факт розвитку галузі сумнівів не викликає.

У той час, як наближена до ресурсної бази попередня галузь цілком логічна поза містом,

чорна, а, головне, кольорова металообробка з сільськими поселеннями, зазвичай не асоціювалася. Вважалося, що на селі перебував майстер, який брав на себе всю повноту слюсарної та дрібної ковальської роботи, а виконання складніших замовлень займалися фахівці у містах. Але свого часу вже описане накопичення із року в рік виплесків і брухту кольорових металів, інструментів, зіпсованих та схожих на неготові виробів на Ходосівці-Рославському (Готун, Казимір 2019б, с. 148) схиляють до думки про розвиток у названому осередку і вказаної галузі; на користь чого свідчать чергові знахідки, зокрема ще один ювелірний пінцет та ще одне зубильце невеликих розмірів. Водночас металообробний інструмент із Софіївської Борщагівки поки що вкладається у рамки спорядження майстра для виконання простих операцій.

В умовах натурального господарства жодна сім'я не могла обійтись без продукції лісохімічних промислів. Просмолювання човнів, волокон рибальських сіток, ветеринарія, отримання палива для металургії та металообробки — далеко не повний перелік сфер її застосування. Суха перегонка дерева описана ще Плінієм (Контоевский 1871, с. 69), у заліснених частинах Європи слугувала джерелом забезпечення значної частини населення сіл (Сванидзе 1985, с. 25, 27, 77, 129), а на Поліссі, де цей промисел традиційний, відома до ХХ ст. (Орел 1985; Бураковская, Федина 1988; Медведева 1995, с. 184; Гудченко 1996, с. 323; Мельниченко 1993). Безпосередньо поруч із Києвом добування дьогтю, смоли і вугілля згадане у середині ХVІІІ ст., а у першій чверті ХХ ст. входило до трьох першочергових занять мешканців, поступаючись лише виготовленню самогону і гончарному виробництву (Брянский 1924, с. 26—31; Лисенко 2006, с. 16). Виробничі та допоміжні об'єкти вигонки дьогтю, смолокуріння, випалювання деревного вугілля виявлені на селищах Колонщина, Автуничі, Шумлай, Криниця, Комарівка, Льгівка, Борча 2, Ліскове, Шестовиця та ін. (Готун 2000). Біля Києва сліди промислу простежені на поселенні Софіївська Борщагівка. Тут відкрито виробничу споруду ямного смолокуріння і зібрано кераміку для корчажного (Готун, Казимір 2019б, с. 149, 150, рис. 3). Враховуючи те, що такі об'єкти розміщувалися зазвичай поруч із джерелами сировини, в лісі, і їх розташування серед житлової та господарської забудови — швидше виняток, слід припускати існування незадокументованих під час розкопок поселенських структур слідів цього

промислу. Відповідно, матеріали із селища Софіївська Борщагівка можна вважати достатнім свідченням розвитку названої галузі на неукріплених поселеннях в околицях столиці.

На території Русі нечисленні, пов'язані з обробкою каменю об'єкти, досліджені не лише у межах поширення відповідної сировини й існування спеціалізованих осередків, а й на звичайних населених пунктах. Давньокиївську околицю в цій галузі репрезентує яма з відходами обробки пірофілітового сланцю на селищі Софіївська Борщагівка. Наявність у її заповненні шматка плити з повздовжнім пазом (найімовірніше, фрагмента саркофагу чи архітектурної деталі) може опосередковано вказувати на вторинне використання крупного виробу у якості сировини для виготовлення дрібних (Готун, Моця 1993а, с. 78).

Характер господарства за середньовічної доби вимагав елементарних виробничих навичок у багатьох галузях і нескладні операції з будь-якою сировиною виконувались без звернення до відповідних фахівців. Зрозуміло, що зафіксовані на Софіївській Борщагівці дерев'яні токарні вироби походили зі спеціалізованої майстерні, те ж стосується кістяних гудзика-балаєсинки із вказаного пункту, застібки кінських пуг з Ходосівки-Рославського тощо. Та заради кілка для огорожі чи вудилища населення не зверталось до майстра з деревообробки, як не зверталось воно до майстра з косторізної справи для виготовлення проколки з трубчастої кістки. Відповідно, йтиметься про галузі, де виробництво вийшло за межі елементарних продиктованих натуральним господарством потреб і стало набувати певної специфіки. Інструменти для обробки дерева (пероподібні свердла, ложкорізи, схожі на плішні тесла, долота тощо) відомі на Ходосівці-Рославському з першого сезону робіт, згодом такі знаряддя виявили і на Софіївській Борщагівці. З розгортанням розкопок на Ходосівці-Рославському простежено і сліди виробництва: деревообробного (у вигляді споруди з відходами) та дещо схожих до нього за інструментами і низкою технологічних операцій косторізного та бурштинообробного (у вигляді фрагментів пиляних кістки та рогу і майстерні з виготовлення сукцинітових хрестиків, намистин та вставок). Цікаво, що останній об'єкт залишається одним із небагатьох на теренах Русі і єдиним відкритим на пам'ятці сільського типу (Готун, Сухонос, Казимір 2010; Готун та ін. 2018б; Готун 2017б, с. 67). Серед пов'язаних із вказаними галузями

інструментів — залізний напилок із Ходосівки-Рославського. Великі насічки на поверхні виробу (суцільні, а не у вигляді властивих рашпілям окремих виступів чи зубців) вказують на призначення для роботи з м'яким металом чи сировиною трьох названих галузей; у Новгороді датовані XIV ст. такі інструменти інтерпретовані як напилки для обробки кістки та шкіри (Колчин 1959, с. 19, рис. 5: 4).

Перелік видів, які виступали об'єктом хутряного напрямку мисливства мешканців Ходосівки-Рославського дозволяє припустити розвиток на вказаному пункті і чинбарства з лимарством чи кушнірством, у яких могли використовувати знайдене на селищі кістяне знаряддя із щелепи молодої свині (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 13).

Тривале вивчення сільських поселень у столичних передмістях показало, що кожен новий сезон дозволяє не лише статистично збільшити кількість речей, які характеризують той чи інший бік об'єкта досліджень, а й шоразу отримати певні евристичні матеріали, які відкривають щодо нього своєрідну нову сторінку. Стосовно сіл у передмісті Києва такою сторінкою найчастіше виступали предмети чи свідчення явищ, неочікуваних на тому чи іншому пункті. Але в одних випадках речі ситуативно були доставлені з Києва після його чергового розгрому (міським храмам, за визначеннями Д. Д. Йолшина, належали уламки плінфи та полив'яні плитки підлоги, те ж саме, вочевидь, стосується полив'яної плитки з Теремків, плінф і шматків шиферних плит з поселення у Наводницькій балці, аналогічне походження, ймовірно, мали кубики смальти і частина пірофілітової архітектурної деталі з пазом (саркофага ?) з Софіївської Борщагівки і хай навіть фрагмент хороса з Софіївської Борщагівки та фігурка Богородиці від кіотного хреста з Ходосівки-Рославського), в інших — вкладаються у рамки неординарних знахідок, які іноді трапляються на неукріплених поселеннях Русі. Відтак, Софіївську Борщагівку можна співвідносити з такими пунктами як Григорівка, Ліскове, Автунічі, хоч і шоразу акцентувати на індивідуальних рисах кожного із цих селищ.

Водночас, навіть з урахуванням хронології, селище Ходосівка-Рославське відчутно виділяється, щоб отримати місце у наведеному переліку. І пояснюється назване доволі просто: його соціально-економічні функції залишаються остаточно нез'ясованими. Якщо це виробниче, хай навіть з багатогалузевою економікою селище, то чому його мешканці у дечому дося-

гли вищого матеріального рівня, ніж посадські жителі синхронних міст; якщо це замський осередок соціальної верхівки, то як перебування еліти співіснувало в ньому з роботою металургійних горен, число яких, виходячи з включень у культурному шарі, було доволі немалим. Зумовлені остаточно нез'ясованим статусом пункту приклади, особливо якщо він виходить за середньостатистичні рамки, непоодинокі. Тут відразу напрашується паралель із селищем Анисів у Чернігівському Задесенні. Уламки плінфи, шиферних плит, цем'янка, шматки і обрізки листового свинцю, замки і ключі, срібна підвіска з проквітлим хрестом і бронзова накладка зі стилізованим «деревом життя» між двома птахами, залізна ость, свинцеві важки, фрагменти скляних браслетів у заповненні та навколо вивчених на пункті дещо заглиблених у ґрунт трьох жител і кількох ям зумовили ототожнення його з боярською чи князівською позамиською садибою XII—XIII ст. (Кузнецов 1988, с. 49). Разом з тим, автори відзначали сезонний характер та промислову спрямованість господарської діяльності її мешканців (Кузнецов, Ситий 1992, с. 40). А неземлеробське селище Борки III в заплаві р. Судость з наземними житлами, напівземлянками без печей, ямами і високим відсотком кісток диких видів археозологи сприймали як мисливське займище літописних бродників (Антипина, Маслов 1994 та ін.), археологи — як заповідник типу згаданих під 947 р. «ловищ» княгині Ольги (Шинаков 1988 та ін.). Не до кінця зрозумілими лишаються і пункти в заплаві Дніпра з речовим (причому, іноді доволі представницьким) матеріалом і керамікою, проте, за значної відкритої площі, зазвичай, без слідів об'єктів у материк у шарі. Один з них — багатшарове поселення між Ходосівкою і Лісниками теж знаходиться у передмістях Києва (Готун та ін. 2009).

Особливості матеріальної культури приміських селищ з околиць середньовічного Києва крім уже сформульованих в ході викладення матеріалу локальних висновків дають змогу наголосити на кількох загальних моментах. Один із них — чергова констатація ще не вичерпаних інформаційних можливостей селищних структур середньовічного періоду. Хоч неординарність села давньоруського часу і була аргументовано доведена ще протягом останньої чверті XX ст. в результаті масштабних робіт над означеною проблематикою, наступні звернення до сільських пам'яток не носили екстенсивного характеру і ніколи не мали своїм результатом лише статистичне збільшення кількості уже ві-

домих артефактів, числа уже знайомих об'єктів чи повторну фіксацію уже простежених явищ. Крім такого, механічного, збільшення масиву даних щоразу мало місце певне відкриття, відповідно, сільська тематика безсумнівно потребує подальшої інтенсивної розробки. Ще один аспект стосується поселення Ходосівка-Рославське. Пам'ятка, розміщена на незначних розмірів підвищенні у широкій заплаві Дніпра, могла репрезентувати промислове селище мисливців та рибалок, осередок залізоробів тощо, відтак, отримані при вивченні означеного пункту результати виявились певною мірою несподіваними і ще потребують свого остаточно осмислення, а рівень матеріальної культури мешканців селища — свого пояснення. Розкопками цього та кількох сусідніх поселень вдалося впритул підійти до проблеми приміських пунктів, як структурної частини столичної агломерації. У результаті робіт отримано певні дані стосовно спорідненості матеріальної культури посадського населення міст і сільських жителів приміських осередків. А подальший аналіз разом з пошуками територіальних меж означеного явища дозволить ставити проблему про приміську селітебну інфраструктуру, як соціально-економічне явище.

- Антипина, Е. Е., Маслов, С. П. 1994. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси. *Археология*, 1, с. 60-65.
- Бідзіля, В. І., Паньков, С. В. 2000. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. *Археология*, 3, с. 98-112.
- Брянский, А. 1924. *Кустарные промыслы сельского населения Киевской губернии*. Киев (б. и.).
- Бураковская, Н. И., Федина, Р. И. 1988. Лесохимические промыслы. В: Бондарчик, В. К., Кирчив, Р. Ф. (отв. ред.) и др. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка, с. 245-253.
- Веремейчик, О.М. 1994. *Сільські поселення в межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ (б. в.).
- Готун, І. А. 1993. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автунічі. *Археология*, 4, с. 59-71.
- Готун, І., Моця, О. 1993а. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт). *Київська старовина*, 5, с. 77-80.
- Готун, І. А., Моця, О. П. 1993б. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі. В: Толочко, П. П. (відп. ред.) та ін. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археол. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 68-71.
- Готун, І. А. 1999. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X—XIII ст. *Vita antiqua*, 2, с. 206-212.

- Готун, І. А. 2000. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 10, с. 24-33.
- Готун, І. А. 2003. Типи будівель. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 156-182.
- Готун, І. 2005. Гончарні осередки Вишгород та Автунічі: загальне і особливе. В: Плотнікова, А. М. (упоряд.). *Старожитності Вишгородчини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф., присвяч. 10 річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16—18 трав. 2005 р., м. Вишгород*. Вишгород (6. в.), с. 49-68.
- Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 3, с. 25-34.
- Готун, І. А., Коваль, О. А., Петраускас, А. В. 2009. Експериментальне вивчення бортництва у Північній експедиції. Сучасний промисел та його дослідне відтворення. *Археологія*, 1, с. 87-99.
- Готун, І. А., Петраускас, А. В., Квітницький, М. В., Коваль, О. А. 2009. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я. *Археологія*, 2, с. 54-60.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 1, с. 112-126.
- Готун, І. А., Грицик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013а. Господарство і побут жителів селища Ходосівка-Рославське у південних Київських передмістях. *Археологія*, 4, с. 86-103.
- Готун, І. А., Гунь, М. О., Казимір, О. М., Петраускас, А. В. 2013б. Селище Петрушки у західних Київських передмістях. *Археологія і давня історія України*, 11. Середньовічні міста Полісся, с. 23-30.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10. Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 185-200.
- Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125-134.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НаУКМА*, 153. Теорія та історія культури, с. 40-47.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культурні предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12). Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень, с. 55-67.
- Готун, І. А. 2015. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 30, с. 294-304.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Шахрай, Д. О. 2015а. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва. *Археологія*, 2, с. 108-115.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Шахрай, Д. О. 2015б. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА*, 166. Теорія та історія культури, с. 44-54.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2015. Предмети озброєння і воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присв. 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., с. 175-190.
- Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153-171.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С. 2016. Житло з Софіївської Борщагівки та прояви одного із давніх слов'янських обрядів. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXVII, s. 325-332.
- Готун, І. А. 2017а. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*, 1—2, с. 111-130.
- Готун, І. А. 2017б. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки). *Археологія і давня історія України*, 1 (22). Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61-90.
- Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Гунь, М. О. 2017. Маловідома сторінка давньоруського селянського побуту (щодо дерев'яних виробів з Софіївської Борщагівки). *Археологія*, 1, с. 34-44.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. 2018а. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 68-90.
- Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018б. Давньоруський деревообробний осередок в «селі Святого Феодосія». В: Крайній, К. К. (ред.) та ін. *Церква—наука—суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої міжнар. наук. конф. (29 травня — 2 червня 2018 р.)*. Київ (6. в.), с. 237-242.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019а. Нові археологічні дані щодо категорії «простір» у середньовічному селянстві півдня Русі. В: Вовкодав, С. М. (упоряд.). *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 23 травня 2019 р.* Переяслав-Хмельницький (6. в.), с. 31-40.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019б. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140-171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42-58.
- Гудченко, З. 1996. Народна архітектура сіл Чорнобильщини. В: Скрипник, Г. А. (відп. за вип.). *Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Асоціація етнологів, с. 319-323.
- Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11. Середньовічні міста Полісся, с. 31-46.
- Гунь, М., Оногда, О., Чміль, Л. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 3 (20). Дослідження Київського Полісся, с. 172-179.
- Івакін, Г. Ю., Сергєєва, М. С. 1993. Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м. Київ). *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 33, 34, 145.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 200-203.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018.

- Охоронні дослідження південно-західної частини Софіївсько-борщагівського поселення. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 86-88.
- Килиевич, С. Р. 1981. Стеклоделие. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 312-318.
- Коваленко, В. П. 1992. Про структуру економіки середньовічного поліського села. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 32-35.
- Козюба, В. 2008. Нові археологічні пам'ятки XI—XIII ст. найближчої околиці давнього Києва. *Археологічні студії*, 3, с. 135-157.
- Колчин, Б. А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология). В: Арциховский, А. В. и Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*, II. Москва: Изд-во АН СССР, с. 7-120. Материалы и исследования по археологии СССР, 65.
- Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков, Б. А. (гл. ред.). *Древняя Русь. Город. Замок. Село*. Москва: Наука, с. 243-297.
- Контосевский. 1871. *Спутник заводчика по части обработки продуктов дерева*. Москва: Изд. книгопродавца Н. М. Клочкова.
- Кузнецов, Г. О. 1988. Археологічні дослідження в заплаві Десни. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей*. Чернігів-Ніжин (б. в.), II, с. 49.
- Кузнецов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова. В: Толочко, П. П. (голов. ред.) та ін. *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 34-41.
- Лисенко, С. М. 2006. *Боярка: Історико-краєзнавчий нарис*. Київ: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України».
- Медведева, М. В. 1995. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків. В: Костриця, М. Ю. (відп. ред.). *Звягель древній і вічно молодий*. Новоград-Волинський (б. в.), с. 183-186.
- Мельниченко, Л. А. 1993. Про лісохімічні промисли Полісся В: Костриця, М. Ю. (гол. ред.) та ін. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Житомир (б. в.), с. 175, 176.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Писаренко, Ю. Г., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., Архипова, Є. І. 2001. Розкопки Старокіївської експедиції на Печерську у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 168-171.
- Монгайт, А. Л. 1955. *Старая Рязань*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 49. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, IV.
- Моця, А. П. [1991]. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. *Научная конференция «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов»*. Москва (б. и.), с. 7, 8.
- Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Олейников, О. М., 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189-194.
- Оленич, А. М., Сергеева, М. С., Куцоконь, Ю. К., Горбаненко, С. А. 2019. Ранньослов'янське житло рибалки на території Київського Подолу: комплексні дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 241-253.
- Орел, Л. 1985. Рідкісний експонат. *Пам'ятки України*, 1, с. 52, 53.
- Осадчий, Р. М., Філюк, О. В. [1997]. *Звіт «Охоронні дослідження багатощарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського району Київської області [у 1997 р.]»*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1997/112.
- Паньков, С. В. 2012. *Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики*. Київ: ІА НАН України.
- Петрашенко, В. А. 1991. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья. *Научная конференция «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов»*. Москва (б. и.), с. 51, 52.
- Розенфельдт, Р. Л. 1997. Металлическая посуда, кухонная и столовая. В: Рыбаков, Б. А. (глав. ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 38-40.
- Рыбаков, Б. А. 1984. *Мир истории. Начальные века русской истории*. Москва: Молодая гвардия.
- Сванидзе, А. А. 1985. *Деревенские ремесла в средневековой Европе*. Москва: Высшая школа.
- Тайкова, С. Ю. 2008. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, с. 288-290.
- Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, П. П., Вознесенская, Г. А. 1981. Кузнечное ремесло. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 267-284.
- Шекун, А. В. 1988. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины). В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Тезисы докладов (26—28 сентября 1988 г.). Чернигов (б. и.), с. 90-92.
- Шекун, А. В. 1990. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины). В: Толочко, П. П. (отв. ред.) и др. *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*, Чернигов, 26—28 сент. 1988 г. Киев: Наукова думка, с. 73-76.
- Шекун, О. В. 1992. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX—XIII ст. В: Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури». *Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України, Інф. бюлетень*, 2, с. 50-53.
- Шинаков, Є. О. 1988. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Друга Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей*. Чернігів-Ніжин (б. в.), II, с. 17, 18.
- Щапова, Ю. Л. 1997. Стекланная посуда. В: Рыбаков, Б. А. (глав. ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 31-33.

Надійшла 21.05.2020

И. А. Готун¹, А. Н. Казимир²

¹ Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, ORCID 0000-0002-9285-5107, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Младший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАНУ, ORCID 0000-0001-8671-7077, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ПРИГОРОДОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО КИЕВА

Масштабными раскопками нескольких неукрепленных пунктов в округе столицы вместе с ранее полученными данными относительно этой категории памятников накоплен массив материала, вполне достаточный для характеристики материальной и некоторых элементов духовной культуры населения указанных социально-экономических образований.

Большинство изученных селищ расположены возле источников водоснабжения. Там, где это позволяют проследить площадь и конфигурация раскопов (Софиевская Борщаговка), зафиксированы уличная планировка и формирование усадебной застройки. Местами отмечены определенные традиции внутриусадебного размещения сооружений и общие черты домостроительства. Исследованные дома углублены в землю, в отдельных случаях возведены на подклетьях, к жилому помещению иногда примыкал тамбур-вход. На селище Софиевская Борщаговка исследовано двухкамерное жилище с полом в жилой части, на поселении Теремки — однокамерное с полом, уложенном на вбитые в землю колья. Печь ставили возле входа и ориентировали устьем к последнему. Кроме жилищ известны хозяйственно-бытовые постройки, животноводство маркирует сооружение для откорма свиней из Ходосовки-Рославского, земледелие — ямы для зерна из Софиевской Борщаговки. Раскопаны основные объекты железоделов (Кременище, Ходосовка-Козаков яр), мастеров обработки янтаря (Ходосовка-Рославское) и сухой перегонки дерева (Софиевская Борщаговка) и вспомогательные — специалистов по обработке дерева (Ходосовка-Рославское) и камня (Софиевская Борщаговка) и др.

Орудия обработки почвы, сбора и переработки урожая свидетельствуют о развитии зернового хозяйства, косы и застезка от пут — скотоводства, специфические наконечники стрел — охоты, острога, грузила от сеток, крючья — рыбной ловли, скорлупа лещины — собирательства. Занималось население и сбором пряно-вкусовых растений, красителей, волокон и плодов, а, исходя из природных условий и документов нового времени, вероятно и бортничеством. Орудия и приспособления указывают на прядение, ткачество, изготовление и ремонт обуви и одежды, а некоторые инструменты, незавершенные изделия, отходы производства — на металлообработку. Зафиксированы артефакты косторезного производства, деревообрабатывающие орудия, находки, свидетельствующие о развитии других отраслей.

В коллекции широко представлены бытовой инвентарь, украшения и элементы костюма, имеются амулеты языческих культов и предметы личного благочестия христиан вместе с вещами храмового служения. Собрано немало предметов вооружения, воинского доспеха, а также снаряжения всадника и боевого коня. Кроме керамической посуды, среди которой — изделия с поливой, изысканные формы столовой и т. п., выявлены фрагменты стеклянного, металлическая сковорода. Часть украшений и инсигний православного паломничества не только отражают торговые и культурные связи, но и характеризуют восприятие населением картины мира.

Результаты раскопок не только демонстрируют неисчерпаемость информационного ресурса сельских памятников, не только подчеркивают неординарность материальной культуры поселения Ходосовка-Рославское даже в сравнении с соседними пунктами, но и выступают дополнительным аргументом в пользу рассмотрения памятников пригородов столицы как особого социально-экономического и культурного образования.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековые, неукрепленные поселения, пригороды Киева, сооружения, сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов, бытовой инвентарь, украшения, предметы вооружения, культовые вещи.

Ihor A. Hotun¹, Oleksandr M. Kazymir²

¹ PhD in History, Research Fellow at the Department of Old Rus and Medieval Archaeology in the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0002-9285-5107, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Junior Research Fellow at the Department of Old Rus and Medieval Archaeology in the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0001-8671-7077, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

MATERIAL CULTURE OF THE RURAL SUBURB POPULATION OF THE MEDIEVAL KYIV

As a result of large-scale excavations of a few unfortified settlements next to the capital city along with the previously received materials from studying the same category of archaeological sites, quite a huge amount of data has been collected that is fully sufficient in order to provide characteristic of material and some elements of spiritual culture of the population of the mentioned socio-economic formations.

Most of the researched settlements were bound to sources of water supply. In the area where it was possible to trace within configuration of the excavations (Sofiiivska Borshchahivka), there were traced streets planning and formation of the farmstead constructions. At some places certain traditions of inside constructions' layout and general features of housebuilding are noticed. The studied houses are deepened in the ground, in some cases on basements; to the living quarter sometimes was adjacent a lobby-entrance. At Sofiiivska Borshchahivka village, two-chamber dwelling with floor in the living part was investigated; at Teremky settlement — a single-chamber dwelling with floor laid on the pegs pounded into the ground. The

stove was placed by the entrance and directed towards it. In addition to the dwellings household constructions were found. The livestock farming is marked by the construction for fattening pigs at Khodosivka-Roslavske, the agriculture — by pits for grains at Sofiivska Borshchahivka. The main production facilities of ironmakers (Kremenyshe, Hodosivka-Kozakiv Yar), amber processing specialists (Khodosivka-Roslavske), specialists in pyrolysis of wood as well as subsidiary production facilities — woodworkers (Khodosivka-Roslavske), stoneworkers (Sofiivska Borshchahivka) and etc. were excavated.

Tools of soil cultivation, harvesting and processing of the crop testify the developed agriculture, while spit and fetters clasps — developed livestock; special arrowheads — hunting; awn, fishing nets sinkers, hooks — fishing; hazel nutshells — gathering. The population was also engaged in gathering spice plants, dyes, fibers, fruits, mushrooms, berries, and, based on the natural conditions and modern documents — probably also in wild-honey farming. Tools and various facilities indicate spinning, weaving, manufacturing and repairing of shoes and clothing, while some tools, and unfinished items, production waste indicate metalworking. Artifacts of bones carving, woodworking tools, and findings indicating development of other industries are also recorded.

In the collection we have a wide representation of household items, jewelry and details of a costume, amulets of pagan cults and those items of special piety of Christians with items of the temple service. Many elements of weapons, military equipment and equipment of a rider and a battle horse were collected. In addition to ceramic tableware, among which are products with glaze, sophisticated tableware, etc., fragments of glass tableware and metal pan were recorded. Some of jewelry items and insignia of the Orthodox worship not only reflect trade and cultural ties, but also characterize the perception of space by the population.

The results of the excavations not only show that the information resource of rural sites is not yet exhausted, they not only emphasize the extraordinary nature of the material culture of the settlement Khodosivka-Roslavske even in comparison with neighboring locations, but also serve as an additional argument in favor of considering the sites of the capital suburbs as a separate social-economic and cultural formation.

Key words: Middle ages, unfortified settlements, Kyiv suburbs, constructions, agricultural tools, tools of trades and crafts, household tools and items, jewelry, weapon items, cult items.

References

- Antipina, Ye. Ye., Maslov, S. P. 1994. Concerning organization of hunting in Old Rus. *Arheologia*, 1, p. 60-65.
- Bidzilya, V. I., Pankov, S. V. 2000. Ironmaking at the territories of Ukraine and Hungary on the edge of the first end the second millennia AD. *Arheologia*, 3, p. 98-112.
- Bryanskiy, A. 1924. *Kustarnyye promysly selskogo naseleniya Kiyevskoy gubernii*. Kyiv (b. i.).
- Burakovskaia, N. I., Fedyna, R. I. 1988. Lesokhimicheskie promysly. In: Bondarchik, V. K., Kirchiv, R. F. (ed.). *Polesiie. Materialnaia kultura*. Kyiv: Naukova dumka, p. 245-253.
- Veremeichyk, O. M. 1994. *Silski poselennya v mezhyrichchi nyzhnoyi techiyi Desny i Dnipro IX - pershoi polovyny XIII st.* Avtoreferat dysertatsiyi k. i. n. IA NANU.
- Videiko, M. Yu., Terpylovskiy, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennya Ukrayiny*. Kyiv (b. v.).
- Gotun, I. A. 1993. The handicraft and house-hold buildings of the Old Russian settlement Avtunitchi. *Arheologia*, 4, p. 59-71.
- Hotun, I., Motsya, O. 1993a. Z zhyttia kyian v chasy Batyia (novyi arkeolohichniy fakt). *Kyivska starovyna*, 5, p. 77-80.
- Hotun, I. A., Motsya, O. P. 1993b. Sotsialnyi aspekt v zabudovi ta khronolohichni etapy funktsionuvannia davnioruskoho selyshcha Avtunychi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Sloviany i Rus u naukovii spadshchyni D. Ya. Samokvasova: Materialy istoryko-arkheolohichnogo seminaru, prysvyachenogo 150-richchyu vid dnya narodzhennya D. Ya. Samokvasova (14-16 veresnia 1993 r., m. Novhorod-Siverskyi)*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 68-71.
- Hotun, I. A. 1999. Funktsionalni osoblyvosti neukriplenykh poselen Serednoho Podniprovia X-XIII st. *Vita antiqua*, 2, p. 206-212.
- Hotun, I. A. 2000. Lisokhimichniy promysel na davnoruskyykh selyshchakh Serednoho Podniprovia. *Naukovi zapysky z ukraïinskoi istorii*, 10, p. 24-33.
- Hotun, I. A. 2003. Typy budivel. In: Motsya, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy pivdennoruskyykh zemel)*. Kyiv: Shlyakh, p. 156-182.
- Hotun, I. 2005. Honcharni oseredky Vyshhorod ta Avtunychi: zahalne i osoblyve. In: Plotnikova, A. M. (comp.). *Starozhytmosti Vyshhorodshchyny: Zbirka tez dopovidei i povidomlen 12 naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenii 10 richnytsi z dnia stvorennia Vyshhorodskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka ta mizhnarodnoho dnia muzeiiv, 16-18 travnia 2005r., m. Vyshhorod*. Vyshhorod (b. v.), p. 49-68.
- Hotun, I. A. 2008. Uncommonness of Ancient Rus Village on the Example of Khodosivske-Roslavske Settlement. *Arheologia*, 3, p. 25-34.
- Hotun, I. A., Koval, O. A., Petrauskas, A. V. 2009. Experimental study of apiculture in the Northern expedition. Modern Apiculture and its Experimental Reconstruction. *Arheologia*, 1, p. 87-99.
- Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Kvitnytskyi, M. V., Koval, O. A. 2009. Floodplain Ancient Rus monuments of the Dnipro River Kyiv region. *Arheologia*, 2, p. 54-60.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010. Amber workshop at Khodosivka-Roslavske, the Ancient Rus Period Settlement. *Arheologia*, 1, p. 112-126.
- Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013a. Economy and Privat Life of Habitants at Khodosivka-Roslavske Settlement. *Arheologia*, 4, p. 86-103.
- Hotun, I. A., Hun, M. O., Kazymir, O. M., Petrauskas, A. V. 2013b. Petrushky village near Kyiv western suburbs. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 11. Serednovichni mista Polissya, p. 23-30.

- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2013. Reconstruction of living style of people from settlement Khodosivka-Roslavske by peculiarities of metal products. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 10. Eksperymentalna arkheolohiya: dosvid modelyuvannya obyektiv ta vyrobnytstv, p. 185-200.
- Hotun, I. A. 2014. Exhibition of Archaeological Materials 'Khodosivka-Roslavske Settlement (from the end of the 11th c. - 14th c.) as a Characteristic of an Extraordinary Middle Age Village'. *Arheologia*, 3, p. 125-134.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichniy kompleks poseleння Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153. Teoriya ta istoriya kultury, p. 40-47.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Cult Items from Khodosivka-Roslavske Settlement. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (12). Kolektsiyi naukovykh fondiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy: rezultaty doslidzhen, p. 55-67.
- Gotun, I. A. 2015. Domostroitelstvo v neukreplennykh prigorodakh Kiyeva X-XIII vv. *Gistarychna-arkhealagchny zbornik*, 30, p. 294-304.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Shakhrai, D. O. 2015a. Monument of Mediaeval Metal Plastics from Kyiv Suburbs. *Arheologia*, 2, p. 108-115.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Shakhrai, D. O. 2015b. Predmety ozbroiennia ta viyskovoho pryznachennia z seredniovichnoho poseleння Sofiivska Borshchahivka. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 166. Teoriya ta istoriya kultury, p. 44-54.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2015. Predmety ozbroiennia i voinskoho obladunku iz seredniovichnoho selyshcha Khodosivka-Roslavske. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Poklykannia - arkheolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Vydavets Lozovy V. M., p. 175-190.
- Hotun, I. A. 2016. *Sotsialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednoho Podniprovyia X-XIII st.* Avtoreferat dysertatsiyi k. i. n. IA NANU.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Zemlerobstvo zhyteliv slovianskoho poseleння v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. In *Sclavenia terra*, 1, p. 153-171.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A., Serhyeyeva, M. S. 2016. Zhytlo z Sofiyivskoyi Borshchahivky ta proyavy odnogo iz davnykh slovyanskykh obryadiv. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXVII, p. 325-332.
- Hotun, I. A. 2017a. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdenoruskykh selyshch. *Skhidnyy svit*, 1-2, p. 111-130.
- Hotun, I. A. 2017b. Khodosivka-Roslavske Medieval Settlement (to the tenth anniversary of excavations of monument). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (22). Arkheolohiya: doslidzhennya, eksperymenty, rekonstruktsiyi, p. 61-90.
- Hotun, I. A., Serhyeyeva, M. S., Hun, M. O. 2017. Little-Known Aspect of Ancient Rus Peasant Everyday Life (About Woodwork from Sophiyivska Borshchahivka). *Arheologia*, 1, p. 34-44.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, A. M. 2018a. Mediaeval Christian Pilgrimage and Two Findings from Khodosivka. *Arheologia*, 1, p. 68-90. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.01.068>.
- Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018b. Davnoruskyy derevoobrobnyy osередok v 'seli Sviatoho Feodosiya'. In: Krainii, K. K. (ed.). *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannya vzayemodiyi. Materialy Shistnadtsyatoyi mizhnarodnoyi naukovoyi konferentsiyi (29 travnya - 2 chervnya 2018 r.)*. Kyiv, p. 237-242.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019a. Novi arkheolohichni dani shchodo katehoriї 'prostir' u seredniovichnoho selianstva pivdnia Rusi. In: Vovkodav, S. M. (comp.). *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh: Materialy Vseukrayinskoi naukovoї konferentsii, m. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 23 travnia 2019 r.* Pereiaslav-Khmelnytskyi (b. v.), p. 31-40.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019b. Results of the Works of the Last Seasons in the Settlements of Outskirts of Kiev. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (30), p. 140-171.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Mother of God from Khodosivka. *Arheologia*, 1, p. 42-58. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.042>.
- Hudchenko, Z. 1996. Narodna arkhitektura sil Chornobylshchyny. In: Skrypnyk, H. A. (resp. for issue). *Polissia: mova, kultura, istoriya. Materialy mizhnarodnoyi konferentsii*. Kyiv: Asotsiatsiya etnologiv, p. 319-323.
- Hun, M. O. 2013. Keramichniy kompleks seredniovichnoho poseleння Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 11. Seredniovichni mista Polissya, p. 31-46.
- Hun, M., Onohda, O., Chmil, L. 2016. Ceramic complexes from Khodosivka-Roslavske and Ivankiv-3 settlements of Kyivan region (2nd half of the 13th - mid. 14th centuries). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 3 (20). Doslidzhennia Kyivskoho Polissya, p. 172-179.
- Ivakin, H. Yu., Serhyeyeva, M. S. 1993. Doslidzhennya na zhytlovomu masivi Teremky-2 (m. Kyiv). *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 1991 roku*, p. 33, 34, 145.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Yu. O., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoyi ekspedytsiyi. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2012*, p. 200-203.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Babenko, R. V., Synytsia, Ye. V., Shakhrai, D. O., Hun, M. O., Loznytsia, T. V. 2018. Okhoronni doslidzhennya pivdenno-zakhidnoyi chastyny Sofiyivsko-borshchahivskoho poseleння. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2016*, p. 86-88.
- Kiliyevich, S. R. 1981. Steklodeliye. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoye v arkheologii Kiyeva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 312-318.
- Kovalenko, V. P. 1992. Pro strukturu ekonomiky seredniovichnoho poliskoho sela. In: Motsya, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia seredniovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 32-35.
- Kozyuba, V. 2008. Novi arkheolohichni pamiatky XI-XIII st. nayblyzhchoyi okolytsi davniogo Kyieva. *Arkheolohichni studiyi*, 3, p. 135-157.
- Kolchin, B. A. 1959. Zhelezoobrabatvyayushcheye remeslo Novgoroda Velikogo (Produktsiya, tekhnologiya). In: Artsikhovskiy, A. V. Kolchin, B. A. (ed.). *Trudy Novgorodskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*, II. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, p. 7-120. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 65.

- Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod. Zamok. Selo*. Moskva: Nauka, p. 243-297.
- Kontoyevskiy. 1871. *Sputnik zavodchika po chasti obrabotki produktov dereva*. Moskva: Izd. knigoprodavtsa N.M. Klochkova.
- Kuznietsov, H. O. 1988. Arkheolohichni doslidzhennya v zaplavi Desny. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Druha Chernihivska oblasna naukova konferentsiya za istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey*. Chernihiv-Nizhyn (b. v.), II, p. 49.
- Kuznyetsov, H. O., Sytyy, Yu. M. 1992. Feodalna sadyba XII-XIII st. na okolytsi Chernihova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats, prysvyachenyy 1300-richchyu Chernihova*. Chernihiv: Siveryanska dumka, p. 34-41.
- Lysenko, S. M. 2006. *Boyarka: Istoryko-krayeznavchyy narys*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo 'Knyha Pamyati Ukrayiny'.
- Medvedyeva, M. V. 1995. Davni promysly, remesla ta dopomizhni vydy hospodarskoyi diyalnosti polishchukiv. In: Kostrytsya, M. Yu. (ed.). *Zvyahel drevniy i vichno molodyy*. Novohrad-Volynskyy (b. v.), p. 183-186.
- Melnychenko, L. A. 1993. Pro lisokhimichni promysly Polissia In: Kostrytsya, M. Yu. (ed.). *Velyka Volyn: mynule i suchasne*. Zhytomyr (b. v.), p. 175, 176.
- Movchan, I. I. 1993. *Davniokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Pysarenko, Yu. H., Honchar, V. M., Iyevlyev, M. M., Arkhypova, Ye. I. 2001. Rozkopky Starokyivskoyi ekspedytsiyi na Pechersku u 2000 r. *Arkheolohichni vidkryttya v Ukrayini 1999-2000 rr.*, p. 168-171.
- Mongayt, A. L. 1955. *Staraya Ryazan*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 49. Materialy i issledovaniya po arkheologii drevnerusskikh gorodov, IV.
- Motsia A. P. 1991. Yuzhnorusskoie selo: rezultaty i perspektivy issledovaniy. *Nauchnaya konferentsiya 'Drevnerusskaya derevnya. Arkheologicheskoye issledovaniye mikroregionov'*. Moskva (b. i.), p. 7, 8.
- Motsia, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy pivdenoruskykh zemel)*. Kyiv: Shlyakh, p. 208, 209.
- Oleynikov, O. M., 2014. K voprosu o naznacheni svintsovykh gruzikov X-XV vv. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 232, p. 189-194.
- Olenych, A. M., Serhieieva, M. S., Kutsokun, Yu. K., Horbanenko, S. A. 2019. Early Slavic Dwelling of a Fisher in the Territory of Kyiv Podil: Comprehensive Research. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 1 (30), p. 241-253.
- Orel, L. 1985. Ridkisnyy eksponat. *Pamyatky Ukrayiny*, 1, p. 52, 53.
- Osadchyy, R. M., Filyuk, O. V. [1997]. *Zvit 'Okhoronni doslidzhennya bahatosharovoho poselennya bilya s. Sofiyivska Borshchahivka Kyievo-Svyatoshynskoho rayonu Kyivskoyi oblasti [u 1997 r.]'*. Naukovy arkhiv IA NANU, f. 64, 1997/112.
- Pankov, S. V. 2012. *Zalizodobuvne i kovalske vyrobnytstvo davnoruskoho Kyieva ta yoho okolyts. Doslid istoryko-tekhnichnoyi rekonstruktsiyi i porivnyalnoyi kharakterystyky*. Kyiv: IA NANU Ukrayiny.
- Petrashenko, V. A. [1991]. Drevnerusskiye poseleniya Kanevskogo Podneprovy. *Nauchnaya konferentsiya 'Drevnerusskaya derevnya. Arkheologicheskoye issledovaniye mikroregionov'*. Moskva (b. i.), p. 51, 52.
- Rozenfeldt, R. L. 1997. Metallicheskaia posuda, kukhonnaia i stolovaia. In: Rybakov, B. A. (chief-ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, p. 38-40.
- Rybakov, B. A. 1984. *Mir istorii. Nachalnyie veka russkoi istorii*. Moskva: Molodaya gvardiya.
- Svanidze, A. A. 1985. *Derevenskiye remesla v srednevekovoy Evrope*. Moskva: Vysshaya shkola.
- Taykova, S. Yu. 2008. Ptakhy davnoruskoho poselennya Khodosivka-Roslavske za materialamy doslidzhen Pivnichnoyi ekspedytsiyi 2007 r. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2008*, p. 288-290.
- Tolochko, P. P. 1980. *Kiiev i Kiievskaia zemlia v epokhu feodalnoi razdrobленnosti XII-XIII vekov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P., Voznesenskaia, G. A. 1981. Kuznechnoie remeslo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoie v arkheologii Kiieva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 267-284.
- Shekun, A. V. 1988. K voprosu o poselencheskoi strukture drevnerusskikh selishch (po materialam Chernigovshchiny). *Istoriko-arkheologicheskii seminar 'Chernigov i yego okrug v IX-XIII vv.'* *Tezisy dokladov (26-28 sentyabrya 1988 g.)*. Chernigov (b. i.), p. 90-92.
- Shekun, A. V. 1990. K voprosu territorial'nogo razvitiya drevnerusskoy selishchnoy struktury (po materialam Chernigovshchiny). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi: Materialy istoriko-arkheolohicheskogo seminaru 'Chernigov i yego okrug v IX-XIII vv.'*, Chernigov, 26-28 sentiabria. 1988 g. Kyiv: Naukova dumka, p. 73-76.
- Shekun, O. V. 1992. Materialna kultura silskoyi okruhy Chernihova IX-XIII st. Tezy naukovoyi konferentsiyi 'Chernihiv - perlyna ukrayinskoyi kultury'. *Komitet nauky i kultury dlya zvyazkiv z ukrayintsyamy za kordonom pry AN Ukrayiny, Informatsiynyy byulet*, 2. p. 50-53.
- Shynakov, Ye. O. 1988. Do pytannya pro 'lovyscha' kniahyni Olhy v Chernihivskiy zemli. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Druha Chernihivska oblasna naukova konferentsiya za istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey*. Chernihiv-Nizhyn (b. v.), II, p. 17- 18.
- Shchapova, Yu. L. 1997. Stekliannaia posuda. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevnyaya Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, p. 31-33.